

Den ældste Indre Mission.

Af P. G. Lindhardt.

Vi skal her beskæftige os med ikke blot det kup, der 13/9 1861 omdannede Indre Mission fra lægmandsbevægelse til kirkelig forening med fasthed og autoritet i styrelse og et intimt samarbejde med præsteembedet, men navnlig med forhistorien til dette kup, d. v. s. at vi må inddrage i undersøgelsen de 8 år (1853—61), hvor Indre Mission levede sin usikre tilværelse og i mange henseender var et prøvetryk af tidens brogede religiøse bevægelser. Den ældste Indre Mission er som et hus uden vægge; der er en stadig gennemtræk af søgende og splittende ånder af alle mulige observanser, de kommer, bliver en tid, fortrænges eller forsvinder, ikke een af de oprindelige ledere bliver ved at være med; folkekirke eller frimenighed, præsteembede eller lægmandsapostolat, skrift eller trosbekendelse vedbliver at være åbne problemer i disse år. Tilsyneladende var Indre Mission i 1850'ne alle mulighederes sted — *dette* er historien om, hvordan en enkelt af mulighederne realiseredes og blev udgangspunkt for det foretagende, *vi* kender som Indre Mission.

Til orientering om den almindelige situation i landet blot dette: Folkefrihedens gyldne sol fra 1848 var allerede ved at

---

Holdt som foredrag på Liselund 7. og 8. august 1952.

P. G. Lindhardt

gå bag skyerne, „ånden fra 48“, som jo er en ren myte, opstået i hovedstadens national-liberale kredse, var ved at vige for de hårde realiteter, som navnlig denne ydre politik stillede landet overfor. Med møje var „Slesvigs land genvundet“, men „den europæiske nødvendighed“ tvang politikerne ind på helstatstanken, og bønderne, der i Bondevenneselskabet af 1846 havde en spirende politisk organisation, var som altid realistiske: de opgav ejderpolitikken for at bevare de ved Junigrundloven vundne rettigheder, der igen var løftestang for den økonomiske politik, de ønskede ført; følgelig bøjede de sig for helstatspolitikken, der var dikteret bl. a. af det tyske marked (før England for alvor blev exportlandet), og vandt sammen med ministeriet Bluhme valget $26\frac{1}{2}$ 53, efter en valgkamp af hidtil ukendt ophidselse og med hele 40 % stemmeafgivning. Resultatet var, at regeringen rekonstrueredes, Ørsted kom til magten, kursen drejede nogle streger til højre, og demokratiet kom i fare, fordi man nu søgte gennemført en helstatsforfatning, som indskrænkede Junigrundloven til kongerigets særanliggender. Under disse forhold blev naturligvis rigsdagen ivrig efter at hævde sig overfor rigsrådet, det viste sig ikke mindst kirkepolitisk. Men det i sandhed demokratiske initiativ, de sjællandske lægmænd tog med oprettelsen af deres indre missionsforening, foldede sig altså ud under auspicer, der ikke var altfor lyse, og som da også konsekvent endte i den beskårne grundlov af 1866.

Den europæiske situation var urolig, ganske vist var revolutionsånden og liberalismen overalt på retur efter de bevægede år 1848—49, men netop i efteråret 1853 brød Krimkrigen ud, og Danmarks stilling blev vanskelig, fordi vest-

Den ældste Indre Mission

magternes flåde — tiljuble bl. a. af Grundtvig — angreb de russiske østersøkyster gennem danske sunde; det lykkedes at holde landet klar af krigen, men stemningen var trykket, mens uvejret rasede.

Økonomisk var det derimod gode tider: England havde just åbnet for kornexporten, som indbragte Danmark et stigende overskud, men rigtig nok også en farlig rovdrift på de dyrkede arealer. Velstanden voxede støt indtil de hamburgske firmaers krak 1857, og det blev endda kun en forbigående episode. De, som kunne producere, gårdmændene, kom til penge — og begyndte at se hen til højskolen som et middel til dygtiggørelse. 8/9 53 fik Grundtvig på sin 70-årsdag det store legat, som grundede hans særlige højskole, Marielyst, og Kold var netop begyndt at folde sig ud på Fyen. Men de fattige, som skulle købe til højere priser, kom til at sidde vanskeligere i det, og flugten fra en proletartilværelse på landet til en tilsvarende i byen tog til. „Pauperismen“ var ved at blive de større byers problem.

I sommeren 1853 hærgedes især København, men også andre byer, frygteligt af koleraen; den var en social katastrofe og en social skandale af rang, og tilmed var aviserne fulde af historier om præster, som på oprørende måde unddrog sig deres pligter i den kritiske tid. I den mynsterske retnings blad (og i Mynsters private breve) måtte Grundtvig høre ilde for, at han hele den sommer, hvor døden bortrev lemmer i Vartov hospital i mængdevis, opholdt sig på sin kones gods, Rønnebæksholm, og som sit bidrag til afværgelsen af faren optrykte en 20 år gammel prædiken om de ti spedalske! Det blev til en hel forpostfægtning mellem de kirkelige retninger, og i den religiøse radikalismes blade blev Grundt-

P. G. Lindbards

vig længe nævnt som en af dem, der heller ikke i henseende til sjælesorg havde været til at stole på. Koleraen stillede gejstligheden i et uheldigt lys, og at præster som Blædel og Hammerich gjorde et stort arbejde i de kritiske måneder blev ikke regnet standen til gode siden hen. Præsteskabets anseelse var afgjort i dalen; Kierkegaards angreb, som på dette tidspunkt allerede var fuldt opstillet og for de skarptseende var begyndt at lyne med kornmodsglans i Indøvelse i Christendom, fik en god og velberedt muldjord at falde i — som himmelbyg!

Kirkepolitisk lå det hele uklart; den synode, som skulle ordne kirkens forhold, var aldrig blevet indkaldt, fordi rigsdagen ikke ville godkende den, men frygtede sin magt indskrænket derigennem; i efteråret 1853 nedsattes en kommission for at klare begreberne. Det lykkedes ikke, men det satte sindene i bevægelse, og da det grundtvigske parti førte an i debatten, blev det ihvertfald slået fast, at folkekirken ikke var nogen sand kristen kirke, men en borgerlig indretning. Men her skiltes vandene: for i virkeligheden var der fra tiden før folkefriheden overleveret 2 vækkelsesstrømme: een, som udgik fra Grundtvig og væsentlig berørte en del af præsterne, og een, som udgik fra husmanden Kristen Madsen, og som prægede lægfolket på Fyen og Vest- og Sydsjælland. Et vist samarbejde var nået allerede i 1830'ne, men når konsekvenserne af Grundloven og den „borgerlige indretning“ skulle drages, måtte det falde præsterne let at holde på folkekirken, dog med fornøden sognebånds- og præstefrihed, og selvom disse krav ikke førtes igennem, så alligevel at holde sig til folkekirken som garant for den gejstlige økonomi, hvorfor alle de store — og de var virkelig mange

Den ældste Indre Mission

og stærke — ord om udtrædelse blev til rene bravader, mens lægfolket, i samme nu man lærte at se på folkekirken som en blot borgerlig indretning, måtte blive tilbøjelig til at bryde med den og anse de præster, som ikke gjorde det, for lejesvende og levebrødspræster. Halvtredsernes indre historie er nøje knyttet til denne kløft mellem præster og lægfolk.

Den teologiske situation var rolig indtil hen i 1853; krigen og forfatningsproblemerne lagde beslag på opmærksomheden, men just i 1853 genoptog Grundtvig i en artikel om sine kirkelige grundsætninger den gamle strid om bibel contra trosbekendelse, med det resultat, at gamle modstandere som Zeuthen og Rudelbach fo'r ud imod ham, og i de følgende år rasede symbolstriden som bedst. Skrifteologerne fordybede sig i symbolernes historie, og grundtvigianerne hævdede efterhånden den apostolske trosbekendelse som eneste symbol, med det resultat at kvikke lægfolk begyndte at angribe dem på præcis samme måde og med samme argumenter, som da Grundtvig 1825 angreb rationalisterne for at svigte kirkens bekendelse. Symbolstriden gav genlyd i alle vakte kredse og satte sindene i heftigste oprør.

Religionsfriheden åbnede for al slags religiøs agitation. Først var *mormonerne* i vælten; de var almindeligt afskyet, og det er i virkeligheden forbausende, at det aldrig lykkedes at gennemføre det næsten enstemmigt fremsatte og etisk begrundede krav om forbud imod dem; mange rejste til Utah, fulgt ombord af forhånelser, men fremgangen var ubestridelig: i vinteren 1852—53 var tilgangen 431, hvoraf halvdelen faldt på København, de fleste af resten på Vendsyssel eller Bornholm. Præsterne begyndte at organisere gude- lige forsamlinger (som de blot få år før ivrigt havde bekæm-

P. G. Lindhardt

---

pet) imod dem. Efterhånden kom også *baptisterne* med; de havde været her siden 1839, men fik nu deres chance; de var biblicister og bekæmpede barnedåben; og overalt, hvor de vakte tog det skriftteologiske stade, var baptismens mulighed snublende nær.

1850 vakte den grundtvigsk-sindede assessor Spandet kolossal opsigt og enorm modstand fra præsteskabets side ved et forslag om uindskrænket trosfrihed; det faldt i rigsdagen og blev kun til en lille lov om borgerligt ægteskab for ikke-folkekirkemedlemmer, men nu var sekterne i mange distrikter ved at realisere trosfriheden, og også på Sjælland begyndte man at mærke dem.

Da dukkede *lægmandsindremissionen* op og begyndte sin siksakkurs mellem kirken, grundtvigianerne og sekterne; dens elementer var mange, ikke så underligt, at dens historie blev højst broget. Den grundtvigske pastor Hammerich ved Trinitatis — siden professor i kirkehistorie — stiftede 1851 en luthersk forening for folkeoplysning; her skulle præster og lægmænd mødes og tale ud med hinanden og således sætte bom for sekterismens hærgen; dens folkeforførelse havde sin rod i vankundighed; derfor måtte man sætte ind med oplysning og samtale. De fleste af de præster, som støttede foreningen, var grundtvigske, bl. a. Lindberg og P. C. Kierkegaard. Men præsterne var for docerende; de stod på, at lægfolk — som Lindberg særdeles høvent sagde — ikke kunne forstå bibelen, fordi de ikke kunne græsk; men lægfolket var ikke mere tilsinds blot at være tilhørere; de gik præsterne på klingen, og de fleste af dem fortrak, fordi de nok ville docere, men ikke diskutere; Hammerich holdt ud, indtil Kierkegaards angreb rejste bølgerne til sådanne højder, at han gav

Den ældste Indre Mission

op. Foreningen sejlede så sin egen vilde sø, dens lægfolk splittedes i alle mulige sekteriske retninger, og nogle år var den en ren jakobinerklub af kirkelig radikalisme. Men i de første år, da den endnu var i solid gænge, kom der to sjællandske landsbyhåndværkere med; slagteren *Jørgen Pedersen* og smed *Jens Larsen* fra Kirke-Værløse. De kom til at arbejde sammen i Indre Mission; den første forsvandt efter 1855 i den grunnetske frikirke og blev en af dens præster, men Jens Larsen er hovedpersonen i det stykke kirkehistorie, vi her beskæftiger os med. Han var allerede ved at komme igang med at missionere. At man her står overfor en personlig trang — et „indre kald“ — kan der ikke være tvivl om, og at han trods mange vanskeligheder i vinteren 1852—53 dog kom ud på missionsrejse, måtte naturligvis for ham blive Guds bekræftelse på kaldet. Formentlig ved nytårstid 1853 kom han i forbindelse med to mænd på Ringsted-egnen: gårdmand *Peder Pedersen* og væver *Peder Sørensen*; kontakten var oprettet via enkelte vakte fra Hornsherred, hvorhen han kaldtes, fordi man der skønnede, at befolkningen var på det trin — sikkert såre almindeligt i 1853 — hvor den åndeligt ville åbne sig for dem, der kom først, enten det blev mormoner, baptister eller, som Jens Larsens kontaktmand håbede: „kirketroende“. Gæringen blandt bønderne på det afløste sjællandske fæstegods åbnede vejen for mange slags individualistisk personlighedsreligiøsitet. $\frac{5}{2}$ 53 holdt Jens Larsen sin første forsamling i det nordlige Hornsherred (Dalby).

Kort forinden var der sket noget andet i København. Foreningen for luthersk Folkeoplysning overvejede indre missions-sagen, men kunne ikke komme til enighed. Hammerich

P. G. Lindhardt

var bestemt imod og betvivlede Jens Larsens kald til at prædike, andre ville støtte ham, men på de fleste af de ældre i kredsen virkede hans raske initiativ foruroligende og frastødende. Han vedblev dog at have en vis kreds i København bag sig og holdt ofte forsamling der. På DMS.s helligtrekongersmøde 1853 henledte en snedker opmærksomheden på de mange åndeligt vankundige landsmænd, som var oplagte arbejdsmarker for sekterne; han underkendte ikke præsterne, men mente, at de med deres økonomiske sikkerhed stod svagt overfor sekterne, mens lægfolk bedre kunne vinde ind. Formanden for DMS — den grundtvigske præst, J. F. Fenger — ville dog ikke gå ind på at oprette et indre missions selskab; et sådant var jo selve kirken (et typisk synspunkt for datidens grundtvigske præster); lægfolks vidnesbyrd var storartet, men de måtte virke i hver sin kreds og uden løn; dertil sluttede forsamlingen sig: fik man først lønnede lægfolk, var man jo lige vidt overfor sekterne.

Sagen var altså faldet, men gennem DMS.s blad blev den kendt landet over, og på helligtrekongersmødet 1854 tog J. C. Lindberg den op igen og foreslog en lovændring, som tillod selskabet at drive en indre mission ved siden af den ydre. Formanden fandt denne gang, at det var „ukirkeligt“, om lægmænd nedlagde deres arbejde og drog omkring (også et typisk synspunkt for de gammel-grundtvigske præster), og ville man endelig støtte sådan et foretagende, var der jo allerede stiftet et indre missions selskab.

Jens Larsens rejser led i foråret 1853 afbræk på grund af en søns død (han passede værkstedet), men hans forbindelse med de midtsjællandske vakte holdt, og 17/9 53 skulle de mødes til nærmere forhandling og rådslagning hos boels-

Den ældste Indre Mission

mand Peder Klausen i Ordrup, midt i en egn, der var præget både af baptistisk og af „kirketroende“ vækkelse. Jens Larsen blev forsinket af sygdom, og da han kom, var han af en lille privat kreds valgt til missionær. Præster var der ingen af; nogle var indbudt, og ialtfald havde man bestemt håbet at se Blædel, som opholdt sig på egnen (men „se, om han kom“), andre undskyldte sig med, at det var lørdag! Kredsen var iøvrigt broget nok: Værten *Peder Klausen* var en mand med udsyn; han var fæstebonde og bondeven, tilhænger af Grundtvig, kirkeligt og politisk. Initiativtageren, *Peder Pedersen*, var gårdmand i Nyrup; han tilhørte den gudelige vækkelse i pietistisk skikkelse, og hans store problem var de „urene“ nadverborde, hvor selv troende præster måtte kaste det hellige for hundene; derfor havde han også fået tilladelse til at modtage sakramentet sammen med nogle få hjemme i sit hjem, en ikke helt ualmindelig praxis i disse år, men jo afhængig af sognepræstens velvilje. — At P. Pedersen siden brød med folkekirken gav næsten sig selv. Der var gartneren fra Kirke-Værløse, *Niels Johansen*, søn af den berømte Johan Nielsen fra den fyenske vækkelse, selv i sine unge dage dømt og straffet for skriverier mod statskirken, nu stærkt grebet af Grundtvig (derfor ville han også strax udvide missionen til hele Norden, både hos haugianere og læsare var der jordbund, men kirkelyset var klarest tændt i Danmark). Siden, efter en kort periode som medlem af Vartovmenigheden, vendte han sig under Kierkegaards indflydelse mod al statslig eller frivillig organiseret kristendom og ville kun være „hin enkelte“, i hvis enstrengede tanker Kierkegaards forfatterskab var den dybe sammenhæng. Der var også den blinde *Jens Dyrholm*, som efter en fortid i

P. G. Lindhardt

---

den langelandske vækkelse og baptismen var vendt om — bl. a. fordi han på Sydvestsjælland fandt en grundtvigsk præst, F. E. Boisen, som ville holde separat nadver med de troende; Dyrholm var og vedblev at være grundtvigianer og fjernedes i Becks tid fra Indre Mission som sådan. Så var der den gamle fynbo *Lars Pedersen Møller* i Skørpinge, prøvet i forfølgelsestidens kampe og med bittert hjerte mod præsterne, som havde forfulgt Guds menighed. Han sluttede sig til vækkelsen på Næstved-Skælskør-egnen, men blev på sine gamle dage radikal, brød under Kierkegaards indflydelse med dåben og ekskluderedes af Indre Mission, endnu før den blev kirkelig. Væver *Peder Sørensen* stammede fra den gammel-pietistiske vækkelse; hans ophold i Indre Mission varede kun kort; efter en omtumlet tilværelse brød han med folkekirken, lod sig omdøbe og endte i Amerika. Han har efterladt sig ca. 30 småskrifter, digte og opbyggelige betragtninger; de begynder med nogle særdeles lystige drikkeviser, men tonen blev hurtigt alvorlig, og i sine sidste skrifter advarer han landsmænd om dommedags nærhed. Endelig var der *Jens Larsen*, en mand af rent grundtvigsk tro, som, så længe han virkede i Indre Mission, fremholdt trosbekendelsen, dåben og nadveren som grundpillerne, selve det skabende livsord, mens han i skriften så et sekundært ord, skrevet til belæring, formaning og oplysning. Det skrevne ord gør vis til salighed, det levende ord gør salig — det var hans tro i 1854, og den bekendte han ofte og uforandret. Han var en varmhjertet mand, en begavet taler og en ikke ringe skribent, livfuld og bevægelig, ubetænksom og umistænksom, let til at løbe sig staver i livet, en af de rene af hjertet.

Den ældste Indre Mission

Disse lægmænd, selvstændige og betydelige personligheder, enedes om at vælge Peder Pedersen til formand og Jens Larsen til missionær. Videre bestyrelse var der egentlig ikke. Foreløbig tog de kun sigte på Sjælland, og alt, hvad de kunne skrabe sammen, skulle gå til at holde Jens Larsen igang. 1/11 begyndte han at rejse som missionær, og fra 1/1 54 udsendte han Den Indre Missions Tidende, et „religiøst Maanedblad“; redaktør var Peder Sørensen.

I bladet fik man ren besked: Foreningen var grundlagt på „den hellige almindelige kirkes dåbspagt og trosbekendelse“ — denne formulering viser tilbage til Vartov — med det „formål at vække liv hos dem, der sover i synden“ — det er udtryk for den pietistiske aktivisme, som den gudelige vækkelse og den ældre grundtvigianisme var fælles om. Man vil „modarbejde partiets opkomst og om muligt føre de forvildede tilbage til faderhuset“ — altså bekæmpe mormoner og baptister. Og dette mål skulle nås ved at udsende brødre, som på kirkens grund og med godt lov i menigheden, men uden brud på kirkens embede, gik ud for at vidne. Også her viste tilliden til de „troende præster“ sig.

Jens Larsen var en mand af uhørt flid. Missionen kunne kun skaffe ham ca. 100 rdl. årlig, og for dem måtte han klare sig; han holdt op til 27-28 forsamlinger om måneden og var tilsyneladende utrættelig. Da han begyndte at rejse, gjorde han visse erfaringer: Når han kom rundt på Syd-sjælland, både mod øst og vest, hos de vakte gårdmænd, traf han ofte sognepræsten i forsamlingen; der var en gammel kontakt mellem de grundtvigske præster og gårdmandsklassen; når han derimod berejste Midt- og Nordsjælland, enten op i Frederiksborg amt eller ind mod Kalundborg, hører

P. G. Lindhardt

---

man næsten aldrig, at der var præster med i forsamlingerne, og langt de fleste synes på de egne at være holdt hos husmænd og landsbyhåndværkere eller i det hele hos folk udenfor gårdmandsklassen (se nedenfor, p. 28 f.) Og desuden gjorde han den erfaring, at man spurgte, hvem der havde sendt ham, og hvilken autoritet der stod bag ham; ja, da han kom til Bornholm og for alvor fik at se, hvad mormonisme var, mødtes han ofte af mormonmissionærernes påstand, at *de* var retteligt ordineret i deres hjemland, og de fremlagde store forseglede dokumenter, som bevidnede deres forkynderkald; dette kunne han ikke opvise mage til, og det generede og hængte ham. Som god grundtvigianer var det Jens Larsen magtpåliggende at virke gennem sakramenternes forvaltning: „Jeg har nu således i 2½ år vandret om og forkyndt evangeliet på mange steder i landet og til velsignelse for mange, men på disse vandringer har jeg ofte følt, og mange har følt det med mig, at der var et savn, det nemlig, at jeg vel kunne forkynde livets ord, men savnede fuldmagten til at meddele betingelserne for det åndelige liv ved sakramenternes forvaltning, og følt blev savnet ret levende, når jeg traf syge og svage blandt fattigfolk, som, når deres hjerte var bevæget ved ordets hørelse, ikke kunne blive styrkede ved delagtiggørelse i den hellige nadver“, skriver han i sin ansøgning, 1/2 56. Og indenfor de vantes egen kreds, hvor der — som fortalt — var tendenser i retning af „rene“ nadverborde, mødte han gang på gang ønsket om, at missionæren kunne holde altergang med de troende. Disse erfaringer modnede hans selvbevidsthed i to retninger. For det første kan der ikke være tvivl om, at hans rejser medførte store resultater; overalt fulgte vækkelsen i hans spor, og

Den ældste Indre Mission

mange kunne siden bevidne at være vakt ved hans prædiken, det gav styrke i sindet at vide det; Jens Larsen havde som så mange andre i de lejre — ikke mindst da Vilh. Beck — det valgsprog: Af Guds nåde er jeg det, jeg er, og hans nåde imod mig har (tør jeg nok sige) ikke været forgæves! For det andet bragte det ham til alvorligt at overveje den idé, som Peter Rørdam i Mern letsindigt havde sat i ham: at han burde søge ordination. Derom kom debatten indenfor Indre Mission til at dreje sig i de første 2½ år — det tidsrum, man kunne kalde det grundtvigske.

Ja, grundtvigsk var det, og med fuld ret siger Beck i 1899: „Men den gang var jo i virkeligheden det grundtvigske arbejde for Guds rige en indre mission, ikke meget forskellig fra det, som nu er den indre mission“. De præster, der støttede sagen, var alle grundtvigsk påvirkede, missionærens trosbekendelse var afgjort grundtvigsk, de tre første navngivne bidragsydere var J. C. Lindberg, C. J. Brandt og den fra Vartovmenigheden kendte handskemager Larsen, Dansk Kirketidende bragte flittigt beretninger om Jens Larsens rejser, og ordinationstanken udgik helt og holdent fra grundtvigianere; det er et vidnesbyrd om vækkelsens principielle kirkelighed før Kierkegaards optræden, at man holdt så strengt på ordinationen; og kunne den ikke fås i Danmark, hvad flere forudseende mente, ville man gå til den episkopale kirke i Skotland. Tanken var ikke så forrykt, som den lyder for os. Da Martensen ved pinsetid 1854 blev bispeviet, bad et par ansete grundtvigske præster ham lade sig ordinere med svensk medvirken for at indføre den apostolske succession, og endnu havde Grundtvig ikke udsendt sin tordentale mod den anglikanske kirke.

P. G. Lindhardt

Men indenfor bevægelsen var der *ikke* enighed; dels var der dem, der ville have Jens Larsen ordineret udelukkende for at få en troende præst til at holde nadver i hjemmene, dels dem, der slet ikke ønskede ordination. De vægtigste indlæg kom i så henseende fra Peder Sørensen og pastor C. F. Rønne i Høve, en veltjent mand i den sydvestsjællandske vækkelse, søn af DMS.s stifter.

Peder Sørensen mente nok, at præsterne måtte have hjælp for at klare nutidens krav, men det skulle netop være lægmandshjælp; man kunne meget godt prædike uden at have et ydre kald. Efter det første halvårsmøde i marts 1854, hvor man drøftede sagen nærmere, og flere grundtvigske præster gik ind for den, tog redaktøren for alvor bladet fra munden: Jens Larsen skulle styrke sine brødre, men ikke som præst; den fremgang, missionen havde haft, vidnede tydeligt om, at velsignelsen var knyttet til lægmandsarbejdet; også bladet gik godt, skønt det måtte skrives af „os i skribentfaget så fremmede og uøvede simple arbejdsfolk“; indlod man sig på at ordinere lægfolk, ville foretagendet opløses; vist var der mange steder trang til nadver i hjemmene ved en troende præst, men „det er aldrig så vanskeligt for et menneske at bekomme den hellige nadver som at blive forberedt på at nyde den værdigt“. Redaktørens indlæg fremkaldte et op-hidset svar fra formanden, hvis eneste interesse i denne sag var, at de troende kunne holde altergang uden at være sammen med „Kristi korsets fjender“; Peder Sørensen havde ikke udtrykt bestyrelsens mening: tværtimod, der var — påstod han — stort flertal blandt de troende for denne sag, ikke af forfængelighed, men for at give sjælene frelsesmulighed i det „forblandede kirkesamfund“. Math. 18,15 ff. er

Den ældste Indre Mission

det altid tilbagevendende „skriftbevis“ i hans og mange andres argumentation. Jens Larsen havde nu rådført sig med Grundtvig, Lindberg og Martensen (der endnu nød et vist ry i vakte kredse), og ansøgningen var sendt til underskrift blandt trosfæller landet over. På dette tidspunkt (sommeren 1855) erklærede Rønne, at Jens Larsens ordination burde udsættes, til den store adskillelse mellem stat og kirke kom; i missionssagen ville den ikke være til mindste nytte, nogen fast menighed kunne dog ikke dannes om Jens Larsen, og tilfældige menigheder ville kun blive til fortræd. Redaktøren havde altså fundet en præstelig meningsfælle, og de fleste af de indlæg, han nu optog i Missionstidende, gik i samme retning; for at redde sit hårdt angrebne ry for upartiskhed påstod han, at der var endnu flere indlæg, som han ikke optog. Men — skønt den kiergegaardske krise nu var på det højeste — virkede modstanden ikke svalende på ordinationspartiet. Jens Larsen gik skarpt og patetisk ind for sagen — „min gerning i Jesu navn er ikke meget mindre betydningsfuld, end den var i kirkens første begyndelse“, hævdede han og stillede sig dermed på linie med „Det ny Testamentes kristendom“, samtidig med at han dækkede sit eget krav om ordination med et flot lanceret „kiergegaardsk“ angreb på præsterne: er der i grunden noget som helst andet end embedslønnen, der holder dem tilbage i folkekirken? Det var hans første direkte sammenstød med Rønne og præsterne — det skulle ikke blive det sidste. Jens Dyrholm støttede ham livligt og angreb Peder Sørensen som en, der forvirrede Guds folk ved ubetimelige skriverier. Peder Sørensen jamrede med god grund over en redaktørs bedste kår.

Dermed var vi nået til den første krise i Indre Missions

P. G. Lindhardt

historie: det grundtvigske ordinationsparti havde sat sagen på den yderste spids. Men også andre ting fremskyndede krisens udløsning. Ved siden af den grundtvigske indflydelse i rent kirkelig gik der en anden i mere kirkepolitisk retning.

Da Grundtvig 1853 igen for alvor rejste kampen for sognebåndsløsning og gang på gang truede med udtrædelse, gav det genlyd ialtfald på Sjælland, hvor der i Sorø amt stiftedes en Forening for frihed i folkekirken, ledet af bager Knudsen fra Taarnborg. Han var godt gammel-grundtvigsk: „Vi kan ikke i kirkelig forstand slutte os sammen med dem, som bo i sogn med os, men kun med dem, vi dele tro med“, hed det, og med drabelige citater af Blædel og Birke-dal beviste han, at kirketugten måtte genoplives, så at der virkelig kunne blive sat hegn ved nadveren, og gennem alenlange uddrag af Grundtvig, hvem han blindt beundrede som Herrens biskop i den nordiske kirke og som den, der havde blottet „folkekirkens afskyeligheder“, viste han, at kirkelig frihed var det uomgængelige alternativ til udtrædelse af folkekirken; men efterhånden som bagerens skrivelser flød over alle bredder, blev redaktøren betænkelig: dette kirkepolitiske væsen hørte ikke til Indre Missions opgaver; han var privat ganske enig med Knudsen, men ville ikke mere optage hans artikler i bladet, for gjorde man det til organ for polemik, mistede det sin rent opbyggelige linie. Han formodede, at vennerne var enige i det synspunkt, men der tog han fejl. Fra det kirkeligt og politisk altid radikale Holbæk amt fik han svar, at hvad Grundtvig og andre mente om „vore forviklede kirkeforhold“, ventede man at blive orienteret om i bladet; for nu var lægfolket selvstændigt. Skulle man fraskrive sig ret til at have en mening om kirke-

Den ældste Indre Mission

politik, så „må vi jo på pavelig manér erkende gejstligheden for at være kirken og os at være gejstlighedens trælle“. Peder Sørensen greb sig fortvivlet i håret og erkendte, at det var vanskeligere at redigere end at „væve bomuldstøj“, men det lykkedes dog at holde kursen nogenlunde og standse de kirkepolitiske skrivelser.

Knudsen grundlagde et eget blad, „Vore Ordførere“, hvor han, som Niels Johansen humoristisk bemærker, „aftrykker vore gejstliges tidligere kraftytringer for at se, om de nu, da vi har religionsfrihed, vil stå ved deres ord“.

Men hvorefter alting er: den kirkepolitiske bølgegang, som øgedes ved debatten om kirkekommissionen, havde bragt uro ind over den lille missionsforening. Og dertil kom så forholdene på Fyen. 1854 deltes vandene i den østfyenske vækkelse afgørende mellem den grundtvigske fløj, der nu sluttede op om Birkedal i Ryslinge og Brandt i Ollerup for siden at samles om de 4 store østfyenske valgmenigheder, og den pietistiske, som efter en skarp debat mellem den sjællandske gæst Lars Pedersen Møller og den grundtvigske pastor Viborg (Birkedals ven og medkæmper) i efteråret 1854 bestemte sig til at slutte sig til den sjællandske mission; i december samme år valgte man husmand Mads Rasmussen til formand, men en missionær kunne man ikke præstere; først på et møde i maj 1855 meldte gamle Johan Nielsen sig og blev antaget af missionsforeningen på Fyen, ligesom Jens Larsen på Sjælland. Jens Dyrholm var med og talte for ordination, men det interesserede ikke fyenboerne — hvoraf nogle skal være vakt ved Kierkegaards Indøvelse i Christendom — og de besluttede at sætte sagen i værk uden hensyn til præsternes forventede „misbifald“; partimodsætningerne

P. G. Lindhardt

var altså allerede skarpe, og et samtidigt offentlig vidnesbyrd fra en af lederne lod ikke bestå tvivl om, at man var antigrundtvigsk: dåben gælder intet uden i forbindelse med omvendelsen, gudbilledligheden er „snak og præk“, det skrevne ord, lov og evangelium, er Guds eget ord, ikke ringere end det „såkaldte skabende og mundtlige ord“ (altså „livsordet“ i sakramenterne); dåb, nadver og trosbekendelse autoriseres af skriften, som også er garantien mod kætteri og sværmeri: hvad skulle det nytte at vise en baptist eller mormon hen til dåben — den forkaster han jo netop.

Fyenboerne havde taget stilling, så det forslog; på Sjælland var der ifølge Peder Sørensen en sådan gæring, at et udbrud kan ventes hvert øjeblik. Men først sejrede ordinationspartiet afgørende på halvårsmødet i november. Jens Larsens ansøgning om ordination må være godkendt her, og Peder Sørensens afsættelse besluttet; få dage efter meddelte Jens Larsen ham, at han ikke var „tjent med at lønne (ham) for et arbejde, der stred imod hans formål“. Dermed var den første krise kommet til udløsning, og en bortsprængning af de ikke-grundtvigske elementer blev følgen; dette kunne naturligvis ikke virke styrkende på forholdet til fyenboerne, og nogen virkelig kontakt var der da heller ikke tale om foreløbig. Peder Sørensen faldt på sin antigrundtvigske kurs: på sin modstand mod ordinationen, sin åbenlyse favorisering af den antigrundtvigske pietisme på Fyen og en tilsvarende udelukkelse af grundtvigske artikler i bladet. Dermed var den første epoke forbi.

Den næste periode 1856-58 falder i to afsnit; indtil foråret 1857 regerede Jens Larsen så temmelig enevældigt, han overtog selv bladets redaktion, dog med en teologisk med-

Den ældste Indre Mission

arbejder: P. Chr. Zahle, en ivrig bondevennerepræsentant i rigsdagen og siden præst. Linien blev holdt, for så vidt som man ikke ville optage polemiske artikler, og i den anledning meddelte Jens Larsen frimodigt, at pastor Rønne havde fået refuseret en artikel, der gik imod hans ordination; det var anden gang, de stødte sammen. Jens Larsens kurs var uforandret grundtvigsk; og $1/2$ 56 gik ansøgningen ind (gennem Københavns amt, åbenbart for at komme udenom biskoppen) med anbefalinger fra tre ansete grundtvigske præster (Hammerich, Hass og P. Rørdam) og med en mængde underskrifter, aldeles overvejende fra håndværker- og husmandsklassen. Listen indeholder — når mand og hustru regnes for to underskrifter — 588 navne; af disse er 99 hjemmehørende i byer (19 i Rønne og 80 i København), resten (83,2 %) stammer fra rene landdistrikter på Sjælland og Bornholm; købstæderne synes Jens Larsen ellers, trods enkelte forsamlinger, ikke at have haft kontakt med. Bortset fra Bornholm falder de sjællandske underskrifter i 3 ret skarpt afgrænsede områder: 1) det egentlige Nordsjælland, hvor Jens Larsen hørte hjemme, 2) Nordvestsjælland, som han på den tid, da underskrifterne samledes, netop var begyndt ivrigt at berejse, og 3) Sydøstsjælland, som dog er noget mindre fremtrædende. Ejendommeligt nok er der meget få underskrifter fra det vakte Sydvestsjælland; det skyldes antagelig, at her virkede de præster, som var imod hans ordination, og til dem sluttede bønderne, det vil her sige gårdmændene, sig. Også fra den egn mellem Ringsted og Holbæk, hvor missionsforeningen var stiftet, er der påfaldende få underskrifter; muligvis kan det skyldes, at her øvede Jens Larsens skarpeste modstander, Peder Sørensen,

P. G. Lindhardt

sin indflydelse. Men hvad der yderligere gør denne liste så værdifuld som kilde til den ældste Indre Missions historie og udbredelse i de første år, er den tydelige *sociale* delingslinie, som den afspejler. Af den egentlige landbefolkning tilhører kun 7,8 % gårdmandsklassen, resten husmands-, håndværker- og tjenestefolkklassen. Og i de to byer er det så afgjort håndværkerklassen og småkårsfolk, der er repræsenteret. De vakte gårdmænd på Syd- og Sydvestsjælland mangler så godt som ganske. Da Jens Larsen i sin forkyndelse og sit kirkesyn, så vel som i sit ordinationsønske var god grundtvigianer, kan årsagen til de vakte gårdmænds meget ringe repræsentation ikke godt ligge på det kirkeligt-teologiske område; den er at finde i det sociale. Det er husmands- og håndværkerklassen, der slutter op om landsbyhåndværkeren Jens Larsen. Men selve dette sociale skel blev til et kirkeligt, efterhånden som tiden gik, og ved den tid, da Indre Mission i 1861 blev en kirkelig forening, var det stort set gennemført, også kirkeligt. Noget anderledes ligger tallene, når man gennemgår stederne for afholdelsen af Jens Larsens forsamlinger (hvorom der findes summariske oplysninger i Missionstidende).

I det egentlige Nordsjælland holdtes 12 % hos gårdmænd, 8 % i skoler, 50 % hos småkårsfolk; for restens vedkommende er værtens stilling ikke opgivet, hvilket sikkert bør tolkes som, at han ialtfald ikke tilhører gårdmandsklassen. Kun 6 præster nævnes som deltagere fra dette område. I Syd- og Vestsjælland holdes derimod 46 % af forsamlingerne hos gårdmænd, 14 % i skoler, 22 % hos småkårsfolk, resten er ikke angivet. Fra dette distrikt nævnes det hyppigt, at præsten er deltager i forsamlingerne, hvilket viser

Den ældste Indre Mission

noget om den siden 1830'ne oprettede kontakt mellem præster og gårdmandsklasse på den egn. Fra Nordvestsjælland oplyses, at 33 % af forsamlingerne holdtes hos gårdmænd, 11 % i skoler, 26 % hos småkårsfolk, ved de resterende 30 % er erhverv ikke angivet. Om præsters deltagelse høres intet fra denne egn. Efter gårdmændenes relativt store gæstfrihed overfor forsamlingerne burde de have været langt rigeligere repræsenteret på listen over dem, der ønskede Jens Larsen til præst. Misforholdet kan naturligvis hænge sammen med det rent praktiske, at det var svært at få egnede forsamlingslokaler, og at gårdmændene havde bedst plads. Det *kan* også skyldes, at frimenighedsdannelsen på Sydvestsjælland allerede var igang, som en virkning af såvel Kierkegaard som sekterismen; Lars Pedersen Møller (se p. 18) var jo allerede trådt ud, og i sådanne kredse regnedes ordination ved kirkens bisper ikke for noget; det problem klarede de på egen hånd (jfr. L. P. Møller: „Valg og ordination hører ene og alene menigheden til og ikke nogen særskilt stand, langt mindre at den fra apostlenes dage skulle nedarves eller forplantes over og igennem en vantro lærestand, at de ved bønnen kunne forhjælpe andre til den Helligånd, som selv ej har en eneste fjer af denne due“ (senere blev hans ord betydelig skarpere). Men først og fremmest bør man dog vist tilskrive det gamle og af Kierkegaard-krisen og sektbevægelsen *endnu* stort set urokkede tillidsforhold mellem præster og gårdmænd på Syd- og Vestsjælland, at gårdmændene netop der nok var gæstfrie mod hans forsamlinger, men aldeles ikke følte trang til at indlade sig med en landsbyhåndværker som præst. Det var just fra de egne, at en gruppe erklærede at ville afbryde forbindelsen med Indre Mission, hvis Jens Larsen ordineredes.

P. G. Lindhardt

22/3 56 blev Jens Larsens ansøgning afslået med den kendte formular: det ansøgte kan ikke bevilges. Bag dette stod Martensen, som bestemt advarede mod at skabe to slags præster: en med teologisk dannelse, som kunne få fast embede, og en, som var henvist til en omflakkende tilværelse som „indenrigsmissionær“; kendskab til de hellige skrifers grundprog måtte anses for nødvendigt, og indvendingen, at lægmænd i apostolsk tid kaldtes til præstegerning, besvaredes med, at de jo havde bibelsprogene som modersmål! Med henvisningen til reformationstidens sværmere måtte Martensen derfor mene, at man ikke i så urolige tider kunne forvente den rette vejledning af lægfolk, men kun øget uro.

Der var da intet andet at gøre end at fortsætte som hidtil, men tiden var blevet en anden, og det skyldtes fremfor alt Kierkegaards optræden fra dec. 1854 til efteråret 1855. Han førte ikke sit angreb som et forslag til kirkelig reform, det var ikke engang et råb om udtrædelse af folkekirken. For ham var det ene afgørende at slå fast, at den uopgivelige fordring var samtidigheden med den fornødrede Kristus, sådan som han havde indprentet det i *Indøvelse i Christendom* 1850, og som han i avispolemik mod Rudelbach havde udfoldet det i 1851. Den fordring blev aldeles overset af den danske folkekirke og dens ledere, og derfor måtte der slås til uden skånsel, men tanken på derigennem at hidføre forbedringer eller udtrædelse lå Kierkegaard overordentlig fjernet; hans kamp lå på et helt andet plan. Men sådan blev det naturligvis ikke opfattet. Den officielle kirkes reaktion kan vi her lade ligge, den blev en desto ivrigere klamren sig til det bestående, også kirkepolitisk; men på den syntese af de omtalte vækkelsesstrømme, præstebevægelsen og læg-

Den ældste Indre Mission

mandsbevægelsen, som i de nærmest foregående år havde fundet eller var ved at finde hinanden, virkede Kierkegaard højst splittende og drev i første omgang lægfolket bort fra præsteskabet. Der gik meget i stykker i disse år, og de vanskeligt stillede lægfolk søgte på mange måder, naive og rørende, at finde en eller anden form, hvorunder Det ny testaments kristendom dog lod sig realisere; bunker af frimenighedsdannelse opstod og forsvandt; de mærkeligste profeter og agitatorer optrådte i hurtig rækkefølge; forudsætningen var altid, at når Det ny testamente lover, at dødsrigets porte ikke skal få overhånd over Herrens menighed, må det også være muligt at realisere denne menighed — ved en „Kristi efterfølgelse“, der i virkeligheden er efterlignelse. På de fleste vakte virkede Kierkegaard katastrofalt splittende, og årene efter 1855 er i høj grad præget af virkningerne af hans optræden. Ikke strax måske; man skal nok lidt ind i 1856, før man for alvor kan mærke disse virkninger blandt lægfolk — alting gik jo meget langsommere dengang end nu. Det turde f. ex. være typisk, at mens Rørdam og Hass i april 1855 kun i almindelighed og med teologiske argumenter anbefaler Jens Larsens ansøgning, så argumenterer Hammerich i januar 1856 udtrykkeligt med den voxende antikirkelige bevægelse på landet og tilråder ordinationen som en kirkepolitisk sikkerhedsventil, der vil „virke til beroligelse for mange og bevare mennesker for den herskende kirke, der ellers sikkerlig i andre kirkesamfund ville søge det, de ikke kan få i vort eget, skønt de tror at trænge dertil“. Lægfolk på landet stiller sig selv det spørgsmål, om de ikke selv kan ordinere, og for at hindre dem i at begå „helligbrøde“, bør kirken gøre, hvad den under normale

P. G. Lindhardt

omstændigheder ikke ville gøre: ordinere en ustuderet mand.

På missionsforeningen virkede Kierkegaard-røret afgjort spaltende. To konkurrerende blade kostede Missionstidende mange abonnenter: Peder Sørensen grundede *Sendebuddet* og indledte med en meget typisk artikel om sandhedsvidner: dem tåler man altid bedst, når de er døde og borte, nutidens levende sandhedsvidner, de vakte, tåler man ikke. Kierkegaards angreb blev her til selvbekræftelse for de vakte, som det i det hele er blevet det for Indre Mission. Niels Johansen udgav allerede fra april 1855 *Brevbærer mellem Kristne*; den var i de første måneder ærke-grundtvigsk, dets udgiver flyttede til Løngangsstræde og sad i Vartov og hørte, hvordan Grundtvig, når der kom et nyt nummer af *Øjeblikket*, næste søndag anonymt polemiserede imod det. Endnu var Niels Johansen talsmand for samarbejde mellem troende præster og lægfolk, han priste Grundtvig i så høje toner, at han mistede abonnenter på det, men Kierkegaard optog ham mere og mere; han gik en dag op og ringede på og kom også til at tale med manden selv, som dog ikke ville indlade sig på religiøs debat; det stødte Niels Johansen, for man må da netop ud fra Det ny Testamente altid være rede til at gøre regnskab for sin tro. Han mente, at det måtte være muligt at samle de sande kristne, om ikke i kirkerne, så i en lejet lejlighed, hvor „hine enkelte“ kunne mødes og lære hinanden at kende, alle de, som virkelig *er* kirken. Der skulle gå mange år, før han så, at det ikke nytter at bryde med folkekirken for at sætte „hin enkelte“ i frikirkens bur, men man må netop være „troens ridder“ under de vilkår, man nu engang har. På det grundlag vendte han sig skarpt mod folkekirke og frikirke, fulgte folkekirkepræsternes avancementer,

Den ældste Indre Mission

ridderkors og luxustilværelse med humørfyldt ironi og havde altid åbent blik for frikirkepræsternes tyranniske tilbøjeligheder. I sit blad og sine skrifter vedblev han at vise hen til Kierkegaard, og mod slutningen af sit liv erklærede han, at fordi man ikke havde villet høre Kierkegaard, ville man nu komme til at lytte til socialismen. Det var forøvrigt en Kierkegaard-discipel, Mogens Sommer, der i 1871 overførte Øjeblikkets tankegang til Socialdemokratens om man så må sige kirkeside. Splittelsen var altså åbenbar; i København opstod den grunnetske frimenighed, med folkekirkens lære og ritus, blot rensat ved kirketugt; på landet fik den aflæggere i udtrædelsesmodne kredse, f. ex. tre steder på Fyen, på Holbæk-egnen, i Sydsjælland og flere steder i Jylland. Grunnet var en energisk mand, som under Kierkegaards indflydelse 4/11 55 brød med DMS og folkekirken, fik engelsk ordination og siden udfoldede en hidsig agitation i tale og skrift.

I foråret 1856 skærpedes debatten om trosbekendelse eller bibel; Jens Larsen og Peder Sørensen bevidner, at det var disse spørgsmål, man altid fik forelagt, når man kom rundt i vakte kredse, og typisk er følgende referat af et sydsjællandsk møde 1856: „De lutherske og de grundtvigske kristnes ytringer stødte meget hæftigt sammen og lod sig lige så lidt forene her som andet steds“. „Luthersk“ betyder gammel-pietistisk. Kampen var allerede stående, men Jens Larsen holdt den grundtvigske kurs, med nogen hældning mod den netop samtidige kragballede donatisme, og tør man tro ham på ordet, havde den fremgang ikke blot blandt nye folk, men også overfor mormoner og baptister, især på Bornholm og i Odsherred; han kom nu også til Djursland og Aarhus-

P. G. Lindhardt

egnen og fik kontakt med den fynske mission og dens missionær, Johan Nielsen. Men da han nu var både missionær og redaktør, kunne det ikke undgås, at man opfattede hele missionen som hans private arbejde og ikke Guds; det var generende både for ham og hans venner, og det holdt mange fra at bidrage og deltage; derfor besluttede man sig i marts 1857 til en reorganisation: man holdt halvårsmøde i en af de solideste vækkelsesegne, Hornsherred, og indledte for første gang med en gudstjeneste; siden valgte man en regulær bestyrelse, planlagde bidragslister og besluttede at udgive en pjece om Indre Missions formål: at være en vægter og en vækker, i samarbejde med troende præster; de andre „betragter vi som Satans lønnede sogne-embedsmænd“. Redaktør blev *Ludvig Mortensen*, som havde vundet sine sporer som agitator for Bondevenneselskabet, der netop nu var gået i opløsning; han er en af dem, der kom ind i vækkelsen via det politiske bonderøre; allerede i 1854 lovede han at anbefale Indre Mission til sine bekendte i bondestanden, og han holdt troligt løftet, redigerede pænt og solidt, i teologisk henseende nærmest pietistisk, men iøvrigt fordomsfrit og velorienteret til alle sider og altid loyalt mod bestyrelse og missionær. Men trods reorganisationen gik det alligevel mod en *ny krise*. På Sydvestsjælland slog Kierkegaards Øjeblikke — som Lars Møller siger — i 1856 ned som lyn, og samtidig fik man besøg af den norske præst Lammers, som under Kierkegaards indflydelse havde nedlagt sit embede og dannet en fri, efterhånden baptistisk menighed. Missionssagens ivrigste støtte, Lars Møller, trådte ud af folkekirken og kundgjorde i et åbent brev, at han, bortset fra tiende og anden afgift, havde vendt sig fra kirkens vederstygt-

Den ældste Indre Mission

gelighed ved nadverbordet og fra dåbskomedien; de 1000 statspræster havde bevist deres eget hykleri ved at tage vitterligt ugudelige til alters, og barnedåben, hvis gyldighed han dog ikke nægtede, var indsmuglet af Satans apostle. Disse ord af den ansete vækkelsesleder i Skørpinge, der allerede fra efteråret 1855 optrådte som præst og forstander for en frimenighed, virkede ikke blot splittende på Sydsjælland, men da L. P. Møller var bestyrelsesmedlem i Indre Mission, fik sagen videre konsekvenser; ganske vist medvirkede han endnu på efterårsmødet 1857, hvor man alvorligt overvejede uden ydre brud med statskirken (der jo var identisk med den verden, kun døden befriede for) at organisere sig i kredse med ældste som ledere, lukkede nadverforsamlinger og frihed m. h. t. barnedåb. Peder Pedersen afkrævede i oktober Lars Møller regnskab for hans stilling til barnedåben, men indrømmede at spørgeformen ved dåben var ham selv til meget anstød. Det er typisk, at denne brevveksling ikke fremkommer i Indre Missions Tidende, men i den ganske uofficielle Brevbærer. Møller svarede i december og gik endnu hårdere mod barnedåben: den virker på samme måde, som brand-assurancen har virket på bønderne: nu stikker de ild på deres gårde! Omvendelsen alene er nyfødelsens øjeblik; det ved han af erfaring, men læren om genfødelse i barnedåben gør den smalle vej bred; dog, da den ikke er forbudt i Guds ord, vil han ikke bryde helt med den, men indsneget er den. Derefter fralagde bestyrelsen sig på forårsmødet i 1858 del i Møllers anskuelse og lod forsamlingen bestemme om hans forbliven i bestyrelsen — den vedtog at lade ham falde.

Bag dette aner man tydeligt Jens Larsen. Møller, hvis anseelse i vækkelsen var meget stor, angreb året efter direkte

P. G. Lindhardt

„pattebarnsdåben“ som åndelig voldtægt og hævdede, at „Søren var manden, som med bibelens sandhed kunne binde munden de edsfæstede“.

Men samtidig skete der afgørende begivenheder i Nyrup: den gamle skikkelige sognepræst, som havde administreret sakramentet for Peder Pedersens lille private kreds, fik en kapellan, der ikke ville medvirke, og man fik da en præst fra Holbæk til at komme ud og gøre det; men det var under den daværende sognebåndsløsningslov ikke tilladt, og Martensen forbød efter klage den pågældende præst at gøre det. Følgen var, at Peder Pedersen gjorde det selv; samtidig optrådte Grunnet og vandt en del af de vakte på Holbæk-egnen for sig, men til ham ville Peder Pedersen ikke slutte sig; han overtog selv at holde nadver, og ved barnedåb brugte han ikke spørgeformularen, men — hvilken skæbnens ironi! — Mynsters aldrig autoriserede og af Grundtvig så voldsomt angrebne dåbsformular, men med neddykning. Denne optræden af Indre Missions formand kunne ikke andet end undre. Og Jens Larsen, der nu ikke mere regerede over bladet, som kun optog, hvad redaktør og bestyrelse havde godkendt, skrev et vægtigt stykke med hentydninger til de brødre, der havde brudt dåbspagten og oprettet en ny salighedsorden. Han rejste til København og overvågede personlig, at artiklen kom i bladet udenom redaktør og bestyrelse. Peder Pedersen fløj i flint, og sagde kraftigt fra over Jens Larsens egenmægtige optræden; han havde ikke svigtet pagten; den består jo netop i, at Gud tager imod børnene, ikke i at de spørges om forsagelse og tro. Men i erkendelse af, at grunden var blevet usikker under ham, nedlagde han 18. juli 1858 formandsposten og bad vennerne tænke på en

Den ældste Indre Mission

efterfølger; 2 andre af bestyrelsen gik samtidig i protest mod Jens Larsens egenmægtighed. Opløsningen truede påny. Men en ny mand var allerede rede: I det nummer, hvori disse dystre meddelelser fremkom, var der en artikel af pastor C. F. Rønne, som nu klart lagde op til at tage styret og forklarede, hvad Indre Mission var: Ikke den tyske, kristeligt-humanitære, men en mission med *ordet*, svarende til ydre mission, blot i hjemlige egne. Missionæren må have det indre kald, men behøver ikke det ydre; hans arbejde er kirkeligt, om han samler til kirken. Indre mission er så gammel som kirken, ja, er selve kirken, altså Guds kirke, ikke folkekirken. Redaktør Mortensen sekunderede livligt; også for ham var indre mission et kirkeligt arbejde, som ikke ville udtrædelse; når der taltes om „vantro præster“, var det ikke foreningen som sådan, der udtalte sig, kun dens enkelte medlemmer, og foreningen står heller ikke inde for, hvad enkeltmedlemmer begår m. h. t. sakramentforvaltningen, men om en missionær virkede for separatsamfund, ville han blive afsat. Han udtrykte også det inderlige håb, at man ved det kommende valg kunne samles om pastor Rønne som formand. De mange indre kampes tid skulle nu være forbi, og præsterne måtte nu mødes med lægfolket. Håbet gik i opfyldelse. På årsmødet 17/9 58 var der fem præster med. Rønne valgtes til formand (Beck hørte siden med foragt, at det var som „broder“, ikke som præst) og erklærede sig for det harmoniske samarbejde mellem præster og lægfolk: hvad Gud har sammenføjet, må mennesker ikke adskille! Indre missions kurs er ikke lagt af Beck, men af Rønne, og går gennem ham tilbage til den sydvestsjællandske vækkelse. I bestyrelsen kom der 2 ansete gårdmænd, en boelsmand og en skrædder; Dyr-

P. G. Lindhardt

holm sluttede sig aktivt til foreningen som dens anden missionær, på egen kappe, men med bevis fra bestyrelsen. På et stort møde i Høve, hvor Rønne var præst, gik Jens Larsen hårdt imod Lammers for hans brud med barnedåben (angrebet var i virkeligheden rettet mod Slagelse-egnens baptister), men omtrent samtidig stiftede man et sjællandsk traktatselskab for at vejlede til bedre bibelforståelse; det var rettet mod sekterne, men var i sig selv et typisk ugrundtvisk træk. Indre Missions begyndende kirkeliggørelse gennem Rønnes formandsskab betød samtidig skarpere kurs overfor grundtvigianismen; i anledning af den kragballestrid havde Rønne og Grundtvig vexlet skarpe replikker. Men i samme grad, som Rønne lagde op imod grundtvigianismen, måtte han komme i konflikt med Jens Larsen, der ganske sikkert ikke havde ønsket en præst som formand. Han og Rønne havde før stødt sammen, og samarbejdet skulle da også blive tornefyldt nok. Foreløbig var krisen, som Kierkegaard-røret havde fremkaldt, delvis overvundet, men i virkeligheden trak det nu op til en *afgørende kamp* om Indre Mission, ikke som „kirketroende“, men som præstedomineret forening. Rønnes motiv til at få kontakt med vækkelsen og kirkeliggøre den ligger for så vidt lige for: præsternes stilling var i 1858 meget prekær: i rigsdagen var de ilde set; det blev understreget med eftertryk ved en samtidig debat om kirkeråd: folketinget forkastede et af landstinget vedtaget forslag efter en særdeles livlig debat, hvor jyske bondevenner manede Kierkegaard frem for forsamlingen og erklærede, at det blev aldrig godt med kirken, før gejstligheden på apostolsk vis kom til at ernære sig af et håndværk, og hvert angreb på præsternes magtsyge blev hilst med høje hør-råb.

Den ældste Indre Mission

Og i befolkningen som helhed var deres stilling siden 1855 blevet vanskeligere og vanskeligere; frimenighedsfolkene erklærede åbenlyst, at de var trådt ud, fordi de følte sig svigtet af præsterne. Og de havde afgjort ret; ikke mindst de grundtvigianere, som til midten af halvtredserne havde talt store ord for udtrædelse, viste nu, at de aldrig havde ment noget med det. J. F. Fenger tog på Roskilde konvent bestemt stilling for folkekirken og tilbagekaldte sine tidligere kritiske ytringer; han gik også imod Grundtvigs idé om præstefrihed; og da Birkedal 1857 tilfældig faldt ind på et DMS sommermøde i Marvede, i det sekteriske Sydvestsjælland, og blev opfordret til at tale, udlod han sig særdeles drabeligt imod al udtrædelse: Herren ville give et ubedrageligt tegn, når udtrædelsen skulle finde sted, han har jo aldrig „ladet sig uden vidnesbyrd“, man kunne ganske roligt vente på tegnet. Den slags fik det ophidsede lægfolk til at skære tænder af forbitrelse, og det var ganske udtryk for stemningen, når Peder Sørensen, der nu havde sluttet sig til de sydvestsjællandske frimenigheder og kort efter lod sig gendøbe, anstillede betragtninger over præstens stilling før og nu. Før 1848 var det noget at være præst, da havde han magt — endnu sved forbitrelsen i hans sind over som tjenestedreng en dag, da han på grund af søndagsarbejde ikke kunne komme i kirke, at være blevet pryglet af sognepræsten med en kørepisk, da de mødtes på vejen. Den slags skaber bitterhed for generationer! Men nu var — sagde han — i virkeligheden præsterne de ynkværdigste af alle, forholdet til lægfolket var brudt, også til det troende lægfolk, og i stedet for at træde rask ud går præsterne og venter på tegn, som om ikke statskirkens tilstand og lægfolkets flugt var tegn nok; selv de

P. G. Lindhardt

bedre præster bliver nu kritiseret sønder og sammen, de kan af økonomiske grunde ikke opgive deres tempeltjeneste i den babyloniske skøges sold — hvem er at beklage som de?

Det er ikke mærkeligt, at præsterne kom ind på samme tankegang, som lægfolket var blevet inspireret til ved Kierkegaards optræden: at skulle „kirken“ bevares, måtte det ske ved at samle de aktivt troende og missionerende kredse indenfor folkekirken i små grupper. De vakte præster fandt trøst for Kierkegaards anklage i samme grad, som de vakte lægfolk samlede sig om dem, og derved fandt de også mulighed for at blive i det „bestående“, der gav dem levebrødet, hvilket da også gamle venner som Peder Pedersen og Niels Johansen klart lod dem høre.

På halvårsmødet begyndte nu også præsterne at flokkes, og det var tydeligt, at det begyndte at virke. 1859 var et roligt år, og på efterårsmødet udtalte en tidligere nok så kritisk lægmand sig anerkendende om præsternes virksomhed: sekterismen var i nogen grad ved at miste sin brod, hvad Rønne da også med eftertryk gjorde opmærksom på; sekterismens indre splittelse fremmede de kirkelige kræfter, og missionens gaveliste viste tilfredsstillende opgang. Ved nytår 1859-60 var tiden inde til det næste fremstød: Ludvig Mortensen blev pludselig ved et aldeles uventet og uforståeligt magtbud sat fra redaktionen. Det var sikkert ikke af dogmatiske grunde, en undersøgelse af hans skrivelser giver i alt fald ikke holdepunkt for den forklaring; men han var som sagt bondevennsagitator fra gammel tid, typisk „lægmand“, selvom det var ham, der havde banet vejen for Rønne, fordi han mente, det ville gavne missionen; desuden var han en loyal tilhænger af Jens Larsen, og det var nok

Den ældste Indre Mission

tænkt som et indledende angreb på ham, at redaktøren pludselig fandt sig ved siden af stolen. I alt fald sagde Rønne i efteråret 1861, at striden med Jens Larsen havde varet i 1½ år; det stemmer ikke med de klager, man førte over ham, men just med denne redaktørkrise. Bladet, hvis hele oplag var på 300 expl., skulle ikke mere udgives i København — Mortensen boede mellem København og Roskilde — men i Slagelse, tæt ved Rønnes bopæl, og redigeres af Dyrholm, som var fuldstændig blind; man kan sige sig selv, at under disse forhold blev Rønne chefredaktør.

Samtidig blev Jens Larsen alvorligt distanceret. Som vi skal vende tilbage til, gik der senere det rygte, at der var noget i vejen med hans liv, med hans personlige moral. I forblommede vendinger hentydes der også af og til, f. ex. i Brevbæreren, til dette, men det er af sammenhængen klart, at der tænkes på hovmod. Og Jens Larsen var visselig selvbevidst, glad for sine resultater og ikke fri for at prale af dem; dertil kom, at han var ikke så lidt naiv. I 1859 døde hans kone, og kort efter traf han på rejse i Nordslesvig en jysk præstedatter, Christine Salling, hvis fader var en kendt herrnhutter, og i foråret 1859 blev de gift. Det var ikke så lidt i de tider for en halvgammel landsbysmed at få en præstedatter til kone, og det kan nok være gået ham til hovedet; ialtfald rettede Grunnet i sit blad et arrigt angreb på ham og bad bestyrelsen sørge for, at Jens Larsen holdt sig fra de grunnetske kredse, fordi han, som den tåbe han var, satte folk ind i sine huslige forhold, „såsom hvorledes han bar sig ad med sit frieri, hvormange silkekjoler hans unge kone har, at han bor i et paradys, skal have nye klæder og en hel besætning af nye tænder, for at kunne skjule sin

P. G. Lindhardt

ælde og være bekendt at lade sig offentlig se med sin unge fromme kone“, nej: „pålæg ham at læse apostelbrevene for folk, i stedet for sin kones breve til ham og hans til hende, thi han gør sig kun latterlig ved at underrette folk om alle de ømme udtryk, som deri bruges“. Bestyrelsen afviste nok angrebet, men var sikkert ikke så lidt irriteret. Yderligere skete der det ulykkelige, at Jens Larsens kone blev dødssyg kort efter brylluppet og i det meste af et år var på gravens rand; derfor kunne han ikke komme omkring som før, og det rejste kritikken imod ham. Det svækkede hans stilling — og gav udgangspunkt for den politik, der skulle føre til hans fjernelse, for i virkeligheden var han den eneste effektive hindring for præsternes planer.

På DMS.s sommermøde 1860 ville Rønne have forhandlet om stiftelsen af en kirkelig forening for indre mission; sagen var på dagsordenen, men kom — vist rent tilfældigt — ikke til debat; man tog i skoven i stedet. I november henvendte en kreds af midtsjællandske præster gennem Johannes Clausen i Stenmagle-Stenlille sig til Rønne og tilbød at slutte deres konvent sammen med Indre Mission på betingelse af, at bisperne kom til at autorisere missionærerne, at man antog teologiske kandidater som missionærer til at „bringe troens ord og det levende vidnesbyrd“ omkring og derved hindre lægfolket i at anlægge sekternes animositet mod præsterne; de levende og troende blandt præsterne landet over burde drages ind i medarbejderskabet og træde sammen med lægfolket på deres egne, og lægmandsudsendingene burde have et kort, populært kursus i skrifttolkning, i de konfessionelle grundlærdomme og i kirkehistorie. I sit svar gik Rønne ganske ind på præstekonventets tankegang,

Den ældste Indre Mission

blot mente han, at bisperne jo ikke uden videre var troslivets åbne og erklærede venner, ikke garanteret var kaldet af ånden til at føre tilsyn i Herrens menighed, men af ministeren til at føre tilsyn i folkekirken; angående teologiske kandidater som missionærer var han ganske enig, blot måtte de jo først og fremmest være åndsbaarne mænd og tillige folkelige og jævne i ord og færd, så de kunne vinde folket; lægmændenes undervisning i „lærd“ retning anså han vel for ønskelig, men ville dog nødig gøre den til en betingelse. Efter forslag af dr. Kalkar nævnede han muligheden af et stort sommermøde 1861, som skulle forhandle om sagen, og præstekonventet satte omgående Clausen og cand. theol. Frimodt til at udarbejde nogle nærmere regler for en kirkelig indre mission, som kunne forhandles på dette møde, der tænktes henlagt til Ringsted.

Rønne mente at have bestyrelsens tre lægmænd med sig, men i januar 1861, da de fik kendskab til hans korrespondance med konventet, sagde de eftertykkeligt fra; de ville ikke have missionen under bisperne, den skulle beholde sin frihed, og et bestyrelsesmøde i marts, hvor Johannes Clausen var tilstede for på konventets vegne at forhandle om konventets forslag, bragte ikke enighed; derimod rejstes der — formentlig af de to præster, og ikke af lægfolket — anklager mod Jens Larsen, der ikke sluttede sig til den „beskikkede troende lærerstand“, ikke knyttede det vakte trosliv til den og helst rejste på de egne, hvor troslivet i forvejen var vakt.

Skulle præsternes aktion for at kirkeliggøre Indre Mission lykkes, måtte ikke blot de nuværende lægmandsbestyrelsesmedlemmer udskiftes, men man måtte først og fremmest af med Jens Larsen. I den anledning begyndte man at for-

P. G. Lindhardt

mulere også dogmatiske anklagepunkter mod ham, og heri havde Rønne tildels missionens læge bestyrelsesmedlemmer med sig. Anklagerne gik ud på, at Jens Larsen ikke holdt skriften for Guds ord, og at han ikke mente, at man kunne eller skulle forsage *alle* Djævelens gerninger. Dette spørgsmål skal behandles nærmere siden hen; her skal det blot nævnes, at der i maj 1861 førtes en brevveksling mellem Rønne og Jens Larsen om disse dogmatiske problemer, og at bestyrelsen ikke fandt, at Jens Larsens svar var fyldestgørende. 2 af bestyrelsens lægmænd ville udtræde på grund af Jens Larsens dogmatiske kætterier, men foreløbig ville de udskyde afgørelsen til efteråret. Præsterne fik således den chance at spille de læge bestyrelsesmedlemmers usikkerhed og ængstelse ved Jens Larsens grundtvigsk-dogmatiske anskuelse ud imod dels Jens Larsen, dels også mod lægmandsmedlemmerne selv, og derved fjerne ikke blot den egentlige fjende, men også den bestyrelse, der ikke ville opgive missionens frihed for en kirkelig kontrol.

Præsteaktionens førstemand var altså *Johannes Clausen*, en nær ven af *Vilhelm Beck*, som netop nu begyndte at tildrage sig missionsbestyrelsens opmærksomhed. I sommeren 1860 traf Rønne Beck på rejsen fra DMS-mødet i Nyborg og søgte at få ham til at gå ind i missionen, og i september samme år indbød han ham til at deltage i missionens efterårsmøde i Foldby, ja, endog til det forudgående bestyrelsesmøde. Nogen direkte kontakt opstod dog ikke ved denne lejlighed, men Beck var ialtfald velinformeret om missionsvirksomheden. Ved efterårsmødet prædikede Clausen, besynderlig nok over samme text som Beck året efter, men uden

Den ældste Indre Mission

tilsvarende dramatik. Clausens breve til Beck giver iøvrigt klart nok til kende, hvad meningen var.

Midtsjælland var på det tidspunkt stærkt oprevet af baptister og andre frimenigheder, og med harme konstaterede Clausen, at hver gang han ved Guds nåde fik en sjæl omvendt, så gik samme sjæl (formentlig også ved Guds nåde?) hen og blev baptist; kirken var tom, skolelæreren ved at blive baptist, alle de kvikkere konfirmander gik samme vej; det var klart, at der måtte gøres noget; klage til Martensen kunne ikke hjælpe, „han gør alligevel intet af bare fornemhed“. Indre Mission kunne i præsternes hånd blive det redskab, som kunne bruges mod sekterne; men (det sagde Clausen ikke) så måtte Jens Larsen fjernes. I første omgang nøjedes man med (febr. 1861) at indkalde Beck til en kirkeuge, og det viste sig at være meget heldigt. Omtrent samtidig (marts) prædikede Clausen ved forårsmødet i Høve (det kirkelige præg understregedes ved, at man holdt altergang), og Rønne, som jo må have indbudt Clausen og da ikke heller har kunnet undgå at høre om den gunstige virkning af Becks taler i Stenlille et par uger før, erklærede tydeligt, at Indre Mission holdt fast ved den hellige almindelige kirkes ord og sakramenter, som de fandtes i den lutherske afdeling, regnede det kirkelige embede for Herrens indstiftelse og kun ville understøtte missionærer på denne grund. Præstefronten var altså ved at danne sig. Det påtænkte Ringsted-møde til kirkeliggørelse af Indre Mission måtte selvsagt opgives af hensyn til den stilling, bestyrelsens lægmænd indtog, men øjensynligt på eget ansvar fremlagde Rønne på DMS.s sommermøde i Aarhus ^{19/6} 1861 de statutter, som Johannes Clausen på præstekonventets vegne havde udarbejdet. De

P. G. Lindhardt

---

indeholdt forslag til en *kirkelig* forening for indre mission, som sluttede sig hjerteligt til den lutherske fløj af den hellige almindelige kirke i Danmark, anerkendte det kirkelige embede og opfattede missionærens gerning udelukkende som evangelistens. Foreningens missionærer skulle vel være kaldet umiddelbart af Helligånden, men anerkende kirkens orden og samarbejde med embedet, have indsigt i skriften og luthersk lære og godt lov i den levende menighed. Man ville gerne have ordinerede teologer til medarbejdere, men forbeholde sakramentforvaltningen for det egentlige „Hyrdeembede“; man ville især kaste sig over de åndeligt døde egne, og så vidt muligt altid søge samarbejde med præsterne.

Det var altså Clausen, der havde formet det program, som fremlagdes i Aarhus — det svarer godt til, hvad Beck meddeler i sine erindringer, at Clausen formulerede Indre Missions program efter det stormfulde Stenlille-møde, for dette sidste program er i ordret overensstemmelse med Aarhus-punkterne. DMS-mødet tog venligt på sagen, indså dens vigtighed og ønskede den held, men ville dog ikke være med til at danne forening og organisere en indre mission; det var bedst, at alt udfoldede sig i frihed. Alt i alt måtte dette betragtes som en fiasko for Rønne og præstegruppen på Midtsjælland, og det var klart, at de ivrige præster måtte finde tiden inde til aktion.

Det ser ud, som om Rønne havde nævnt, at foreningen kun havde een missionær, nemlig Jens Dyrholm, og ¹⁶/₈ 61 foreslog han Jens Larsen at fratræde sin forbindelse med Indre Mission „foreløbig frivilligt på grund af de stedfindende forhold“, samtidig med at han indbød ham til en samtale forud for efterårsmødet i Stenlille. Da siden Niels

Den ældste Indre Mission

Lindberg i Dansk Kirke-Tidende angreb Rønne, fordi han ikke havde søgt sagen bilagt ved privat forhandling, svarede Rønne, at man jo netop gang på gang ad privat vej havde søgt at få Jens Larsen til at gå, men lod ganske uforstående over for Lindbergs stædige påstand om, at det, man skulle have gjort, var at søge striden *bilagt* ad privat vej — det var aldeles tydeligt, at Rønne aldrig havde tænkt sig, at den skulle bilægges, kun at Jens Larsen skulle bringes til at gå frivilligt og uden offentlig forargelse og opsig.

Under disse forhold sammenkaldtes da til efterårsmøde. Det var Rønne (ikke, som Beck siger, Clausen), der indbød Beck til at prædike ved Stenlille-mødet 13/9 61. I indbydelsesbrevet af 2/8 61 henviste han udtrykkeligt til, at Beck allerede tidligere havde lovet at komme, men for „sagens skyld“ bad han nu yderligere om, at Beck ville prædike; samtidig mindede han om, at styrelsen dagen forinden skulle drøfte ophævelsen af samarbejdet med Jens Larsen. Også Clausen bad ham komme til Stenlille et par dage før mødet, så han kunne blive sat ind i sagernes stilling. Tydeligt nok havde man endnu ikke aktionsplanen klar, for Clausen erklærer (21/8 61), at han ikke er klar over, hvordan man skal gå til værks for at bringe missionen på ret køl, men under Becks ophold i Stenlille må planen være blevet udformet i enkeltheder. — 1899 fremstillede Beck det sådan, at indbydelsen til at prædike satte ham „i ikke ringe forlegenhed, thi jeg havde ingen anelse om, hvad Indre Mission var for noget. Imidlertid var det allerede den gang min regel: aldrig at sige nej til nogen, som ville have mig til at forkynde Guds ord ... . Jeg satte mig da til at konstruere en indre mission, som jeg syntes en sådan måtte være ...“.

P. G. Lindhardt

Dette er en fuldstændig fortegning af virkeligheden. Den forudgående brevveksling med Rønne og Clausen, mødets gang og Becks omhyggeligt udarbejdede prædiken viser tydeligt nok, at han var endda særdeles velinformeret og havde sit angreb på Jens Larsen opstillet i slagorden.

Beck var ingen ny mand i vækkelsen. Selv har han ladet forstå, at det var Kierkegaard, der i eftersommeren 1855 vakte ham og slog grunden væk under ham; men da Kierkegaard ikke kaldte sig selv en kristen, ræsonnerede Beck, at så var han heller ikke manden til at vejlede i kristendom, og at, hvis Det ny Testaments kristendom skulle virkeliggøres i folkekirken, måtte der en vækkelse til, så at kristendommen atter kunne indføres i kristenheden — for at bruge Kierkegaards formulering. Heller ikke denne forklaring stemmer med sandheden; et dokument i Sjællands bispearkiv viser nemlig, at Beck i 1855 var underskriver på en adresse af nordvestsjællandske præster — dem han ifølge erindringerne kom til at nære så dyb foragt for netop gennem Kierkegaards aktion — om at få Kierkegaard tiltalt ved borgerlig ret for fornærmelse af den gejstlige stand. Sådan handler man ikke, om man virkelig er vakt ved Kierkegaards røst, muligt nok, om man er særdeles ilde berørt i sin samvittighed over den kierkegaardske anklage, og den påfølgende vækkelsesaktivitet er forklarlig som et forsøg på at løbe fra anklagen. Kierkegaard er ikke Indre Missions kirkefader, som man har sagt, men dens dårlige samvittighed; dens foretagsomhed er i en vis forstand en angstneurose, fremkaldt af mødet med den absolute fordring og af forsøget på at realisere den.

I nogle år havde Beck virket som vækkelsesprædikant i Ubby og omegn; 1859 skal han — stadig ifølge erindrin-

Den ældste Indre Mission

gerne — have haft en omvendelsesoplevelse; men den gør et højst påklistret indtryk, synes blot at være en rent personlig, ganske ureligiøs afreageren af visse vanskeligheder i familien, som siden er tolket ind i en anden sammenhæng, vel fordi Indre Missions formand i sine erindringer ikke godt kunne mangle en omvendelse, når han i 45 år havde prædikeret dens nødvendighed for andre.

Også politisk aktiv havde han været; ved valget i sommeren 1861 gik han hårdt imod Kalundborgkredsens venstre-repræsentant og rejste en heftig og særdeles personlig agitation mod ham, fordi han ikke var medlem af folkekirken, hvilket af Beck uden videre blev fremstillet som, at manden var uden tro og moral. Beck var altså i høj grad en mand, som var god at have ved sin side, når der skulle slås til. Clausen var af svagere stof; han var sygelig, ængstelig og forvirret, men sejt og stædig; han vidste nok, hvad han ville, men uden en kraftigere hånd kunne han ikke føre det igennem; da de to unge præster mødtes i Stenlille, skabtes der mulighed for det definitive kup.

Aftenen før det store slag samledes bestyrelsen og vedtog at ophæve forbindelsen med Jens Larsen; man havde tabt tilliden til ham, „til dels (som det typisk nok hed) også på grund af forvirrende lærdomme“. Ville han ikke frivilligt gå, skulle bestyrelsen fremlægge sagen for forsamlingen, høre dens mening og derefter erklære, at forbindelsen med Jens Larsen var hævet. Grundene skulle så offentliggøres i Missionstidende. Dernæst ville man foreslå forsamlingen en kirkeliggørelse af foreningen på grundlag af Aarhus-punkterne, og sidst i bestyrelsesreferatet hedder det: „Bestyrelsen erklærede sig villig til at fortsætte sin samvirken, men ønskede at

P. G. Lindhardt

---

flere af kirkens levende lærere ville tiltræde samme“. De stod allerede parat i forstuen!

Det ser ud, som om Jens Larsen og hans kone i august 1861 søgte at påkalde vennernes hjælp ved på temmelig påfaldende måde at takke dem for al bistand, trøst og hjælp under fru Larsens sygdom. Jens Larsen har været vel vidende om, hvad der forestod, men han har sikkert stolet på sine mange venner i generalforsamlingen. Næste dag åbnede Beck trommeilden imod ham i sin prædiken. Den var i virkeligheden et eneste behændigt angreb på Jens Larsen, hvilket man naturligvis vanskeligt kunne vide, da den blev trykt og sendt ud i vide kredse, men de, som sad i kirken, eller vi, som læser den med kendskab til, hvad der gik forud, kan tydeligt høre det. Teksten var Peters fiskedragt, og exegeesen var allegorisk; dispositionen var omhyggelig, og virkemidlerne præcist beregnet: sekterne fisker mennesker, ikke for Gud, men for Satan, det gør lægmændene også, hvis de fisker udenom præsterne: „derfor er det også så ofte blevet til kludder med den indre mission, fordi disse lægfolk, hvormegen tro og nidkærhed de har haft, dog så ofte har haft „nidkærhed uden forstand“, har haft nidkærhed uden den rette skriftklogskab og har foragtet de mænd, hos hvem de har kunnet finde denne skriftklogskab, har ikke villet lade sig vejlede og oplyse, men har villet fiske på egen hånd; men derfor er det altid gået galt med dette lægmandsfiskeri på egen hånd. Mange, som begyndte at fiske for Vor-Herre, har endt med at fiske for Djævelen“. Derefter kom det direkte angreb: „og sandelig, derfor går det så dårligt med den indre mission, fordi så mange — (man betænke, at foreningen havde to missionærer og den ene var der ingen, der

Den ældste Indre Mission

tænkte på i denne forbindelse) — har trængt sig selv frem til denne gerning, som Vorherre ingenlunde har kaldet til denne gerning, så mange, som er gået ud for at fange mennesker, men selv er blevet fanget i de menneskelige meningers forvirring eller i falske læreres vildfarelser eller er blevet fanget i deres eget hjertets forfængelighed og hovmod“.

Adressen var ikke til at tage fejl af — dette var jo simpelt hen en parafrase over bestyrelsens klager, og det må have gjort et vældigt indtryk på forsamlingen; umiddelbart efter gudstjenesten gik da også bestyrelsen „afsides med (Jens Larsen) og bad ham netop for at undgå forargelsen ved den offentlige forhandling indstændigt trække sig tilbage“; men han var endnu ikke blevet mør og regnede stadig med sine venner i forsamlingen; at gå uden videre ville jo være det samme som at give klagerne ret. Altså måtte Rønne da meddele forsamlingen, at man dagen før havde besluttet sig til at afskedige Jens Larsen; man havde ikke mere tillid til ham, hverken i den troende menighed eller i bestyrelsen; dette var et kabinetsspørgsmål. Jens Larsen fik ordet og talte som så ofte før om Guds førelser før og efter sin forbindelse med indre mission; han havde stadig det indre kald og ville ikke trække sig tilbage. Beck fandt, at dette lød „ikke så lidt farisæisk“. Ifølge det officielle referat forlangte forsamlingen nu at høre bestyrelsens grunde, og Rønne måtte frem med en forklaring, som gik ud på, at Jens Larsens lære havde bragt uro ind blandt de troende i flere egne af landet; han henstillede atter til forsamlingen at træffe en afgørelse, og der var da kun et par stemmer for at bevare forbindelsen med Jens Larsen; de fleste tiltrådte bestyrelsens mening. Så smertefrit gik det til — ifølge den officielle redegørelse!

P. G. Lindhardt

Ganske anderledes i Becks erindringer: da Jens Larsen havde holdt sin forsvarstale, faldt der hårde ord fra forsamlingen mod bestyrelsen og Rønne, med det resultat, at bestyrelsen gik af (hvad den jo måtte gøre i tilfælde af alvorlig modstand, når sagen engang var gjort til kabinetsspørgsmål. Havde der kun været enkelte stemmer imod, var der jo ingen grund til at gå af). Men da fik Beck sit store, formodentlig velforberejede, raserianfald: han tog ordet og skammede dem ordentlig ud, de opførte sig jo ikke som Guds folk, men som et marked af halvfulde verdensmennesker med skældsord og slagsmål. Forsamlingen blev lammet af udbruddets voldsomhed, men gav sig åbenbart ikke, for bestyrelsen trådte ikke til igen, og endnu engang greb Beck initiativet, fløj hen til Rønne, forklarede ham hvilken ulykke det ville være, om missionen kom i „de menneskers“ hænder, det ville blive sektvæsen og galenskab; han bad i Jesu navn Rønne vedblivende at stå i spidsen for Indre Mission og yderligere bede alle, som ville være i en forening under ham, gå ind i skolen og skrive deres navne *i en fremlagt protokol*. At man havde været så forsynlig at fremlægge en protokol til formålet viser, forekommer det mig, klart, at det hele var aftalt spil; Rønne var åbenbart stærkt chokeret efter de oprivende begivenheder og mest tilbøjelig til at opgive det hele; han vægrede sig ved at begynde igen, men gav på Becks indtrængende bøn efter, såfremt Clausen gik med. Clausen, som — typisk for ham — ikke havde mod til at tage alle følger af den storm, han selv havde fremkaldt, var (som Beck siger) „nervøs“, altså forvirret, og stillede igen som betingelse, at Beck gik med, og dermed var sagen kommet i den rette gænge. Tilsvarende ytrer Beck sig i 1890 i en nekrolog over Rønne:

Den ældste Indre Mission

meddelelsen om Jens Larsens afskedigelse blev modtaget med „stor forbitrelse, og der forefaldt et højst uhyggeligt skænderi“. Det fremhæves udtrykkeligt, at bestyrelsen gik af, og at Rønne lod sig bevæge til at „erklære sig som formand“ for en *ny* bestyrelse. Derved hindredes det, at missionen faldt i „de vrede lægfolks hænder“ og blev en sekt med Jens Larsen som leder. De ophidsede scener står ganske klart for Beck: „Jeg glemmer aldrig den grimme dag for 29 år siden, da Indre Missions daværende venner så skammelig mishandle deres gamle formand med onde sind og onde ord“.

De tre præster havde altså opfordret hinanden til at danne en helt ny bestyrelse. Derfor blev de tidligere (p. 49f.) nævnte ord, at bestyrelsen ville fortsætte sin samvirken, men ønskede bistand fra de levende præster, overstreget i bestyrelsesprotokollen, og der tilføjedes en bemærkning om, at foreningens kirkeliggørelse var en kendsgerning, at forbindelsen med Jens Larsen var hævet, og at Beck og Clausen havde tiltrådt bestyrelsen. To af den gamle bestyrelses lægmænd trådte strax tilbage (den tredie kort efter). Det fremgår heraf klart, at man havde haft videregående mål end blot at udrense Jens Larsen; for vel havde lægmændene i bestyrelsen — skræmt ved Jens Larsens dogmatiske standpunkt — sat deres stilling ind på, at han forsvandt, men nu *var* han jo forsvundet, og alligevel gik også lægmandsmedlemmerne. For præsterne gjaldt om at få rensed ud til bunds; det gamle var forbiganget, og alt skulle nu være nyt. Derfor valgtes en pålidelig husmand, Jakob Jensen fra Skuerup, men det skete ikke i Stenlille; hans navn er indføjet i protokollen på en sådan måde, at det nødvendigvis må være sket senere. Alligevel var det åbenbart ikke Rønnes (kun Becks og Clausens)

P. G. Lindhardt

mening, at man skulle opgive demokratiet helt. Clausen ønskede dr. Kalkar optaget i bestyrelsen, men han sagde nej, og Rønne mente, at man foreløbig havde præster nok; det var vigtigere at få et par ansete lægfolk fra forskellige egne med. Resultatet blev, at Clausen 1862 meddelte ham, at han og Beck havde optaget Becks ven og nabo, proprietær Lawaetz i bestyrelsen. Rønne fandt sig i det, men ikke uden vrøvl: „Dog troede jeg det vedtaget ikke at optage nye medlemmer i bestyrelsen uden ved de halvårlige større møder, for at foreningens medlemmer kunne være med i denne udvælgelse og således give den desmere betydning. Den samlede bestyrelse kan vel også til nød supplere sig selv, men jeg holder meget på den troende menigheds ret til at være med i en så vigtig sag. De (Clausen) er nok så god at meddele pastor Beck min ytring, som De vist vil bifalde“. Rønne havde svært ved at tilpasse sig til den diktatoriske kurs, men derved var intet at gøre; i 1858 regnede Beck ham for en „nathue“, og intet tyder på, at han nogen sinde skiftede mening i så hensende.

Med tre præster mod to lægmænd var Indre Missions kirkeliggørelse en kendsgerning. Aarhus-statutterne trådte strax i kraft og publiceredes, generalforsamlingen forsvandt, ledelsen blev autoritær, og bestyrelsen supplerede herefter sig selv. Jens Dyrholm fik lov at redigere, „indtil en dygtigere redaktør findes“, som det åbenhjertigt hed, og fra nytår 1862 overtog Beck — for en løn af 3 rdl. pr. nummer — selv Missionstidende. For femte gang på 8 år skiftede redaktørstolen indehaver. Sejren var fuldstændig — og 1865 blev også Jens Dyrholm udrenset som grundtvigianer og eneste overlevende fra den gamle demokratiske tid. I bestyrel-

Den ældste Indre Mission

sen forlangte man — i forbindelse med Becks strid med grundtvigianerne om bøn for døde — et højst karakteristisk problem — en skarpere antigrundtvigsk kurs, og Dyrholm blev dens første offer.

Indre Missions videre historie skal ikke her beskæftige os, men vi må stille det spørgsmål: hvad berettiger til at antage, at den samtidige officielle beretning er en forfalskning af kendsgerningerne og til den antagelse, at Becks ellers tit upålidelige erindringer i dette stykke er til at lide på?

Dertil er ganske enkelt at sige, at det officielle referat så ganske afgjort er lavet for at vise omverdenen og ganske særligt de kredse, man søgte samarbejde med, 1) at det var gået glat med Jens Larsens fjernelse på grund af falsk lære, 2) at der i virkeligheden slet ikke var noget brud med fortiden, men at kontinuiteten var bevaret; i modsat fald ville missionen komme ud for alvorlige rystelser. Alt talte altså for at gøre referatet så afdæmpet som muligt. Men da Beck 40 år efter skrev sine erindringer, bestod der intet sådant hensyn; da fortalte han ligeud, hvad der var sket, og at han stort set har ret, kan der ikke være tvivl om; han har næppe engang tænkt på, at han i sine erindringer direkte modsagde det officielle referat, og ingen tør vel påstå det sandsynligt, at han så lang tid efter skulle opfinde hele spektakelmødet og skænderiet — det ville ialtfald være psykologisk uforklarligt; men et afgørende kriterium er den kendsgerning, at bestyrelsen virkelig gik af, som den havde stillet i udsigt, om forsamlingen ikke bøjede sig, og at der dannedes en helt ny bestyrelse. Dette ville jo simpelthen være en meningsløshed, hvis generalforsamlingen var forløbet som i referatet beskre-

P. G. Lindhardt

vet. Her er altså et af de tilfælde, hvor den sekundære kilde af indre grunde afgjort må foretrækkes for den primære.

Den her fremlagte opfattelse går altså ud på, at præsterne, især Beck og Clausen, men bag dem et midtsjællandsk konvent, i alliance med Rønne (der fungerede som den trojanske hest) gennemførte deres plan om at erobre missionen for deres egne formål og gøre det så at sige over Jens Larsens lig. Uanset hvor meget eller hvor lidt der kan være improviseret på selve generalforsamlingen — jeg tror ikke, man overlod meget til tilfældet, selvom man utvivlsomt blev bestyrtet over reaktionens voldsomhed i forsamlingen — så viser bestyrelsens beslutning om at afskedige Jens Larsen, vedtage nye kirkelige statutter og søge samarbejde med flere „levende“ præster, såvel som navnlig Becks prædiken og den i skolestuen fremlagte protokol klart nok, at der var sikker plan og metode bag. Og dette indtryk forstærkes af de klager, som nu offentliggjordes mod Jens Larsen. Det var øjensynligt, at Rønne højst ugerne fremkom med sin redegørelse; han var aldeles på det rene med, hvor svagt den var underbygget — også til Clausen klagede han over, at Jens Larsen slet ikke påskønnede bestyrelsens iver for at undgå offentlighed — og de gudelige ord, hvori han indsukrede den, bl. a. nogle tirader om, at man håbede dette hårde slag ville blive Jens Larsen til selvransagelse, ydmygelse og dermed åndelig oprejsning, er et let gennemskueligt forsøg på at snakke sig fra sagen.

Grundene var jo to slags: de personlige og de dogmatiske. Jens Larsen manglede „hjertelighed og salvelse“, han gjorde ikke nok ud af husbesøg og samtaler, han kom ikke tilstrækkeligt på de døde egne, men foretrak de allerede vakte, skønt

Den ældste Indre Mission

---

han havde væknergaven, men ikke besad større evne til at styrke det vakte liv; han søgte heller ikke at knytte de nyvakte til den beskikkede lærerstand, men til sig selv, og han gjorde intet virkeligt for at sammensmelte lægfolk og præster; han havde ikke tilstrækkelig respekt for embedet som Kristi indstiftelse. Han syntes for godt om sig selv og sin forkyndelse — Rønne tilføjer ydmygt, at det er en fristelse, som lurder på alle os, som prædiker for andre — og han havde i det hele ikke selvkritik nok. Rønne indså godt, at disse subjektive grunde ikke egnede sig til en virkelig afgørelse, men mente dog, at når klagerne var tilstrækkelig hyppige, måtte der tages hensyn til dem; bortset fra selve påstanden gjorde han ikke noget for at påvise klagernes mængde og vægt. Til dette afsnit svarede Jens Larsen (i Dansk Kirke Tidende), at det ikke var smukt, fromt at to sine hænder og kaste al skyld og skam på ham alene. Han ville ikke nægte, at han kunne mangle både hjertelighed og salvelse; han havde arbejdet af al evne — men med det arbejdstempo, han havde haft, de lange trættende rejser og manglende nattesøvn, kunne det godt være, at han ofte havde været for træt til husbesøg, — hvor meget overkom Rønne selv i så henseende i sit sogn? Muligt var han ikke altid kommet de steder hen, som bestyrelsen havde udpeget; men i så fald skyldtes det, at Herren havde givet ham anden ordre, og med den meget ringe økonomiske støtte af 100 rdl. måtte han undertiden opholde sig længere tid på egne, hvor han fik timelig og åndelig hjælp; desuden havde hustruens sygdom siden 1859 væsentlig lammet ham. Hvis kontakten ikke var knyttet til præsterne, lå skylden hos dem, ikke hos ham; der var mange præster, som det ikke var muligt at

P. G. Lindhardt

finde gehør hos. Havde han vakt anstød hos nogen, og det turde han ikke nægte, ville han bede om tilgivelse herfor, men i sådanne tilfælde burde Rønne have henvist klageren til ham selv. Lindberg, som havde været Jens Larsens fortrolige og læst brevvexlingen mellem ham og Rønne i de nærmest foregående måneder, tog på det grundlag ikke i betænkning at sige, at Jens Larsen var blevet skånselsløst behandlet.

De dogmatiske grunde gik ud på, at Jens Larsen havde voldt foruroligende strid om bibel eller trosbekendelse; han burde have prædikeret evangeliet enfoldigt og ikke for teologiske meningers skyld have voldt splid. Han havde desuden haft donatistiske anskuelser i spørgsmålet om dåbens gyldighed, hvis den udførtes af vantro (den kragballestrid), og derved rokket Herrens gerning og menneskers sjælefred. Men endelig — og det var knudepunktet —: han havde sagt, at den, der lever i store synder, kan være Guds barn, og til to af bestyrelsens lægmænd havde han sagt, at han gennem en prædiken af Grundtvig var blevet klar over, at vi ikke skulle forsage alle djævelens gerninger, thi det var ikke muligt; trods henstillinger havde han ikke tilbagekaldt tilfredsstillende. Og hvor kan man blive i sin dåbspagt, hvis man samtidig siger, at man ikke *kan* forsage alle djævelens gerninger?

Formentlig er det dette, i forbindelse med Jens Larsens åbenmundethed om sit nye ægteskabs lyksaligheder, der har givet anledning til den påstand, Beck refererer i erindringerne: der var noget i vejen med hans liv. Det formoder man jo gerne om den, der vedgår ikke at kunne forsage alle djævelens gerninger. Men det fremførtes ikke på mødet i Stenlille, ej heller i Rønnes anker; første gang, påstanden

Den ældste Indre Mission

er dokumenteret, er i en løs lap, fundet i en tilfældig bog, med en optegnelse af pastor Møhl fra 1889, og man tør sige, at havde bestyrelsen på Stenlille-mødet kunnet anklage Jens Larsen for umoral, så havde den — med den argumentnød, den befandt sig i — gjort det, og i så fald ville forsamlingens reaktion også være blevet mere i overensstemmelse med det officielle referat.

Hvad angår de dogmatiske grunde, hævdede Jens Larsen — mod Rønnes påstand om, at sagen havde stået på i 1½ år —, at han først i maj 1861 fik brev fra Rønne angående lærespørgsmålet. Han fremlagde igen sit syn på ord og skrift: Det levende ord er Jesus selv, derefter Helligånden, som i dåben skaber, i nadveren opholder det nye liv. Bibelen er de kristnes bog til oplysning, belæring og formaning. Om dette er kætteri, må menigheden dømme. Donatismen ved dåben fralagde han sig; ganske vist havde han været inde på Kragballes linie, men aldrig udtalt sig offentlig derom — hele Rønnes materiale gør jo unægtelig også indtryk af at være samlet privat. Vist havde Jens Larsen sagt, at en stor synder kan være Guds barn, blot altså et faldet barn, men så vist ikke sagt det for at styrke folk i deres synder, men for at vise, at Guds gerning i dåben ikke kan gøres til intet af vor ulydighed. Gud vedkender sig altid sin gerning under forudsætning af omvendelse, jfr. lignelsen om den fortabte søn. Udtrykket: at man ikke kunne forsage alle djævelens gerninger, ville han, skønt heller ikke det var brugt offentligt, ikke forsvare; men det kom af, at han først ikke rigtig havde forstået, hvad „forsage“ betød; han troede engang, at det var ensbetydende med at „opfylde loven“. Spørgsmålet havde været livligt debatteret i den kirkelige presse i de nærmest

P. G. Lindhardt

foregående år, og allerede i maj 1861 havde Jens Larsen oplyst overfor Rønne, at han havde udtrykket fra en prædiken af Grundtvig — hvorom han ville rådspørge ham nærmere, når festlighederne i anledning af 50-års-præstebubilæet var forbi. Nu havde det klaret sig for ham, at forsage betød „afsigte“, „vende ryg“, „hade og afsky“. Nu forstod han, at tro og forsagelse hører sammen i dåbspagten; det klarede sig, at evangelium ikke er lov, ikke påbud, men tilbud, og kun fordi det er Herrens ord til os, kan vi tage forsagelsens og troens ord i vor mund.

Lindberg ledsagede denne redegørelse med nogle skarpe kommentarer; det var rart for præsterne, at de ikke stod under fem-mands-bestyrelsen fra Stenlille. Og Rønne rykkede ud i Dansk Kirke Tidende med et langt forsvar, ikke for sin argumentation — derom ville han ikke strides — men for sin handlemåde: den havde ikke været skånselsløs, man havde jo netop søgt at få Jens Larsen fjernet udenom offentligheden! Lindberg replicerede, at det — som nævnt — ikke var derom, man skulle have forhandlet privat, man skulle have søgt at bilægge sagen ad privat vej, men Jens Larsen havde aldrig fået at vide, hvem hans anklagere var, og Rønne rykkede klogeligt ikke ud med noget. Hvad ville danske præster mene, om en bisp behandlede en præst på den måde? Og hvordan kunne man i september 1861 afsætte Jens Larsen for et dogmatisk kætteri, som han 4 måneder før på den klareste måde havde fralagt sig. Rønne havde sagt, at missionæren ikke måtte være uklar på noget område — des mere lykkeligt for præsterne, at de ikke stod under bestyrelsen, for af en præst forlangtes det dog ikke, at der overhovedet ikke måtte være noget, som stod dunkelt for ham.

Den ældste Indre Mission

Ved debatten i Dansk Kirke Tidende mellem Rønne, Lindberg og Jens Larsen viste det sig klart, at Rønnes grunde var ganske løse og tilfældige, en sammenstykning af sladder og løse angivelser, som det øjensynligt var pinligt for ham selv at måtte lægge navn til.

Virkelig argumentation var der ikke i sagen; det hele var baseret på ønsket om at komme af med Jens Larsens person. Men det er af interesse for Indre Missions videre historie, at en del af de anførte indvendinger tydeligt står i forbindelse med grundtvigsk tankegang — i sommeren 1861 havde navnlig Clausen i anledning af det skandinaviske kirkemøde udtalt sig meget skarpt om den evindelige tærsken langhalm på det grundtvigske vrøvl — og derved, at Jens Larsen nu en overgang fik husly i Dansk Kirke Tidende skelnes også en ansats til modsætning mellem den nyskabte kirkelige Indre Mission og den netop samme år noget mere konsoliderede grundtvigianisme.

1861 er nemlig også grundtvigianismens fødselsår som kirkelig-folkelig bevægelse. Hidtil havde grundtvigianismen været præsterne; nu kom bønderne med. Fra 1858 samlede Sofus Høgsbro et grundtvigsk venstre på rigsdagen, og i debatten om Monrads kirkeforfatning fik partiet sin ilddåb; Grundtvigs præstejubilæum 29/5 1861 blev en folkefest af ganske stort format, og dermed var grunden lagt til venne-møderne, hvor præster og bønder for alvor mødtes.

De to store *kirkelige* retninger har altså deres oprindelse som retninger fra samme år, og deres indbyrdes konkurrence er nøjagtig lige så gammel.

Lægmandsindremissionens historie 1853—61 er karakteristisk for sin tid. Den opstår som en demokratisk lægmands-

P. G. Lindhardt

bevægelse, i pagt med junigrundlovens ånd og gennembruddet af nye sociale grupperdannelser; den forliser, fordi den tendens mod autoritet og reaktion, som afløste revolutionsånden fra 1848, endnu kunne støtte sig på mægtige politiske og sociale forbundsfæller, i dette tilfælde gejstlighedens magtstilling, som nok rystedes, men på ingen måde styrtedes ved det kjerkegaardske røre midt i halvtredserne. Første runde gik afgjort til præsterne, og tilsyneladende er det blevet derved i Indre Mission — men det er en ganske anden historie, som ikke skal fortælles her.

L i t t e r a t u r.

Af udtrykte kilder kan nævnes:

Indre Missions protokol 1858—67, med regnskab 1854—67.

En række *breve fra C. F. Rønne* til Beck og Clausen.

Begge dele i Kirkelig Forening for Indre Mission's arkiv.

Papirerne vedrørende *Jens Larsens ordination* findes i Rigsarkivet og er af mig udgivet i *Fra Holbæk Amt XXXXV*, 1952, 5ff.

Af *Tidsskrifter* er følgende vigtige:

Indre Missions Tidende, 1854ff.

Dansk Kirke-Tidende, 1845ff.

Dansk Missionsblad, 1853ff.

Ugeskrift for den evangelisk-lutherske Kirke i Danmark, 1853ff.

Sendebuddet, 1856ff.

Brevbærer mellem Christne, 1855ff.

Vore Ordførere, 1855f.

Den ældste Indre Mission

En Røst i Ørknen, 1856ff.

Desuden rummer de forskellige frikirkelige og sekteriske bevægelses blade ikke så lidt stof også til Indre Missions historie.

Videre kan henvises til:

Småskrifter af Jens Larsen, Peder Sørensen, Peder Pedersen, Ludvig Mortensen og Niels Johansen — de opledes lettest gennem *Dansk Bogfortegnelse*.

Søren Kierkegaard: Indøvelse i Christendom, 1850, Samlede Værker, XII, Bladartikler (S.V. XIII), Bladartikler 1854 55 og Øjeblikket (S.V. XIV).

Karl Vinther: Oplevelser fra Menighedslivet i København og paa Sydsjælland, 1895.

Vilh. Beck: Erindringer fra mit Liv, 1901.

Venskab og Samvirke. Brevveksling mellem Vilh. Beck og Johannes Clausen, udg. af Axel Beck, 1936.

Morten Pontoppidan: Dansk Kirkeliv i Mands Minde, 1916, 105ff.

C. Weltzer: Søren Kierkegaard og Vilhelm Beck. Kirkehist. Saml. 7. I, 195ff.

M. N. Neiiendam: Frikirker og Sekter, 3. udg. 1948.

H. J. H. Glædemark: Kirkeforfatningsspørgsmaalet i Danmark indtil 1874, 1948.

P. G. Lindhardt: Præsten Dines Pontoppidan, 1948.

„ „ : Vækkelser og kirkelige retninger i Danmark, 1951.